

Tanulmány

Agyagási Klára

A jövevényszó mint nyelvtörténeti adat

Abstract

The specificity of loanwords as linguistic data consists not only in their being made up of systemic elements but also in revealing the changes that have taken place in the recipient language since the time of borrowing. Making use of a specific example, the author attempts to point out that, despite exact and regular correspondences between the data structures of donor and recipient, the reconstructum as a datum can only be plausible and cannot be regarded as evidence.

1 Bevezetés

A jövevényszó-kutatás¹ a történeti nyelvtudományban – a nyelvrokonság tudományos igényű bizonyítását lehetővé tevő összehasonlító-történeti módszer kidolgozását követően – az alapszó-kincs létének és kronológiai koherenciájának elméleti bizonyításából nőtt ki.

Az újgrammatikusok nagy felfedezése, a (kivétel nélkülinek feltett) hangváltozások felismerése és a nyelvi változások időrendjének felvetése (elsősorban a nyelvjárások szókészletében lezajlott hangváltozásokra alapozva) módszertanilag lehetővé tette az öröklött lexikális elemek (alapszó-kincs) elkülönítését az egyes rokon nyelvek szókészletében (összefoglalóan ld. Keiler 1972: 3–198, Róna-Tas 1978: 60–122, Bynon 1997: 33–59). Az összehasonlító-történeti módszernek a strukturalista irányzat keretein belül való alkalmazása pedig elvezetett oda, hogy korszakolható lett valamely nyelv történeti változása a fonémarendszerében végbement, a rendszer belső szerkezetének átrendeződéséhez (rendszerint új korszak kialakulásához) vezető, párhuzamosan, időrendileg és földrajzilag is megközelítőleg azonos határokon belül tendenciaszerűen ható hangváltozások körének meghatározása által. A fonológiai rendszer változásának így létrehozott, korszakokhoz köthető relatív kronológiája ill. a korszakokként meghatározott nyelvállapot képezte az alapját egy-egy nyelven belül a fonetikai, morfo-fonetikai, szóképzéstani és lexikális rekonstrukcióknak, tehát a relatív kronológia valamint a fonémarendszer oppozíciós szerkezetével meghatározott különböző nyelvállapotok a nyelv formális elemeinek történeti feltárásában az etimológiai kutatások fő pillérévé váltak. A fonémarendszer történeti változásainak relatív kronológiáját sok esetben megerősítették és abszolút időrendi határokhöz kötötték azok az írott emlékek, amelyek sok nyelv esetében történetük bizonyos korszakától megőrződtek és a

¹ A tanulmány az MTA-DE-SZTE-PTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportjának 2008. november 28-i konferenciáján elhangzott előadás írott változata, mely az OTKA támogatásával készült (T 048805).

kutatás rendelkezésére állnak. (Sok esetben az írott források a nyelvi rekonstrukció demonstratív bizonyítását tették lehetővé.²)

Ugyanakkor számos olyan nyelv létezik, mely korai történetéből csak szórványemlékekkel rendelkezik, vagy melynek írásbelisége kései keletkezésű, és a hangkészlete, szóképzési eszközrendszere vagy szókinése történetében végbement változásokat írott forrásokkal nem tudja dokumentálni. Ezeknek a nyelveknek a szó határában belül mozgó történeti változásait, a változások egymásutánosságának időrendjét (relatív kronológiáját), szóállományuk bővülését, az adott nyelv területi tagozódását, az egyes területi csoportokat jellemző szinkron hangtani, strukturális, szóképzéstani, lexikális, és esetenként grammatikai szemantikai elemek minél átfogóbb feltárását csak az adott nyelv történetének különböző korszakaiból más nyelvek által kölcsönzött jövevényszavak vizsgálatára alapozva, illetőleg ezzel párhuzamosan, az adott nyelv által más nyelvekből kölcsönzött lexikális elemeknek a saját nyelvi rendszerébe való adaptálási mechanizmusait vizsgálat tárgyává téve lehet elvégezni. (Ilyen vizsgálatot folytattam le a mára már kihalt volgai bulgár nyelv középbulgár-kori nyelvjárási tagozódásának a megállapítására, vö. Agyagási 2007). Az ilyen esetekben a jövevényszavak primer nyelvészeti célú felhasználása történik.

Van a jövevényszó-vizsgálatnak szekunder alkalmazási területe is. Ilyenkor leggyakrabban a történeti nyelvészeti paradigmátika alapján álló jövevényszó-vizsgálat a történettudomány segédtudományaként funkcionál. Például, amikor valamely nép korai történetére vonatkozóan hiányosak a történeti források, akkor a nyelvet beszélő közösség szókészletének származás szerinti összetételéből, tehát nagyobb számú, ugyanabból a forrásból, ill. forrásokból származó jövevényszócsoportok kimutatása révén lehet meghatározni a nyelvet beszélő közösségnek a kölcsönzés idejében létező lakóhelyét, vagy a lakóhelyek változását. Tipikusan ezen az eljárásan nyugszik például a magyarság honfoglalás előtti vándorlási útvonalának a rekonstrukciója (vö. Ligeti 1986, Róna-Tas 1996: 209–250). De a jövevényszó-vizsgálat eredménye művelődéstörténeti konklúzió levonását is megalapozhatja.

Az elmondottakból következik, hogy a jövevényszó, akár primer nyelvészeti, akár szekunder történeti vagy művelődéstörténeti kontextusban is kerül sor a kutatásban való felhasználására, egy olyan adattípus, amelynek a feladata tudományos hipotézisek igazolása vagy cáfolata. Vele szemben támasztott elvárás, hogy a kiinduló nyelv donor formájában³ bennlévő és a kölcsönzés során a recipiens nyelv által megőrzött információjáról szóló minden állítás igaz legyen. A jövevényszó különlegessége a nyelvészeti adattípusok között éppen abban áll, hogy ugyan mint történeti produktum, a donornyelvi rendszer elemek jelentik az alapját, de magán viseli a recipiens nyelvnek a kölcsönzés ideje óta a szó hangállományát, struktúráját és szemantikáját érintő változásait, melyek gyakran úgy rétegeződnek rá a donor forma kölcsönzés korában meglévő sajátosságaira, hogy nehezítik a kiinduló alak tiszta szerkezeti és/vagy fonetikai állományának az átláthatóságát. A jövevényszó akkor tudja betölteni a kutatásban a kétségbevonhatatlan nyelvi evidencia funkcióját, ha őt magát olyan összetartozó rész-adathalmazként értelmezzük, mely halmaz szerkezeti elemeit a jövevényszó saját történeti változásának a kölcsönzés előtti és utáni, időrendileg determinált egyenként is önálló adat-státuszú momentumai képezik. Minden egyes, bármilyen további kutatás céljaira felhasználandó jövevényszó történetének feltárásában tehát

² A rekonstrukciók demonstratív bizonyítása olyan nyelvek kutatásában lehetséges, amely nyelvek fonetikus alapú írásrendszert használnak, és a konkrét nyelv írásrendszerében a betű-allofön vagy betű-fonéma megfeleltetés problémamentes.

³ L. Johanson, aki munkáiban soha nem használja a „donor nyelv” terminust, az ennek megfelelő tartalom alatt a nyelvi kapcsolatokban résztvevő szociálisan domináns nyelvi mintát érti, melynek kódállománya a másolás tárgya (Johanson 1992: 174-177). A recipiens nyelv az ő értelmezésében a szociálisan domináns nyelv, amelyik a domináns nyelvi mintát saját báziskódjába másolja.

meg kell kísérelni megragadni ezeket a részmomentumokat. A részmomentumok megragadásának és helyes időrendbe állításának, köznapi nevén a nyelvi rekonstrukciónak a helyessége és valóságértéke azonban nem egyforma az egyes kapcsolatban álló nyelvek történeti megismerhetőségének különbözősége miatt. A történeti nyelvtudomány korábbi módszertani gyakorlata szerint a nyelvtörténeti rekonstrukció helyességének elfogadhatóságát – éppen az egyes nyelvek történetének különböző fokú megismerhetősége miatt – egyetlen tényező határozta meg: helyesnek fogadható el a rekonstrukció akkor, ha a jövevényszó történetében feltett változások bármelyikét történetileg létező más adat nem zárja ki. Ugyanakkor nyilvánvalóan esetleges, hogy egy konkrét jövevényszó vizsgálata során a feltételezett valamely történeti változást kizáró létező adatot vagy adatokat ismeri-e és a megfelelő összefüggésrendszerben értelmezi-e a kutató. Előfordulhat az is, hogy a szó történetének bizonyos korszakára vonatkozóan hiányoznak a nyelvi támpontok (adatok), vagy különböző nyelvek párhuzamos változásai miatt túl széles a választási lehetőség, és nehézséget okoz megtalálni a nyelvi változások helyes összefüggéseit. Ezért a jövevényszavak történeti rekonstrukciójában akadhatnak olyan részletek, amelyek gyengítik a végeredmény igazságértékét, anélkül, hogy ezt a rekonstrukciós modell meg tudná jeleníteni,⁴ és amelyek valamely rájuk épülő hipotézis bizonyításában mégis jelentőségre tehetnek szert.

A jövevényszónak mint nyelvtörténeti adatnak evidenciaként való megítélését éppen ezért differenciáltabb módon segíti a Kertész András és Rákosi Csilla által kidolgozott plauzibilis érvelés elméleti keretének az alkalmazása (Kertész András & Rákosi Csilla 2007).

Az alábbiakban konkrét esettanulmányon keresztül kívánom bemutatni, hogy olyan jövevényszavaknak az adatszerkezetében, ahol a részhalmazok elemeinek bármelyikével szemben nem állítható ugyan más, az adott elemet kizáró nyelvi adat, mégis fellelhetőek az igazságtartalmat gyengítő momentumok, melyek egy későbbi hipotézis igazolása vagy elutasítása szempontjából fontosak lehetnek. Példámat a Volga-vidéki nyelvi area nyelveinek közvetlen kölcsönzéssel átvett jövevényszavai közül veszem, ahol a kétoldalú nyelvi érintkezésben az area nyelveinek a korai oroszral való kapcsolatában a kétnyelvűség – a Weinreich-i összetett és koordinált típus minden bizonnyal, az alárendelt kétnyelvűség pedig nagy valószínűséggel – a 16. századig kizárható (vö. Agyagási 2005: 30), az areán belüli nyelvek kapcsolatában viszont feltehetőleg a tatárjárástól kezdve általánosan jellemző. A vizsgálatba bevont nyelvek közül az orosz írásbelisége a 11. századtól datálódik, a csuvas írásbelisége⁵ a 19. században keletkezett, a marié pedig a 20. században.

2 A jövevényszó mint adat felhasználása művelődéstörténeti hipotézis bizonyítására

A török népek művelődéstörténetének egy fontos kérdése, hogy a korai nagyállattartó nomád gazdálkodást folytató törökség az állattartás mellett kiegészítő jellegű növénytermesztéssel foglalkozott-e, és ha igen, az milyen jellegű lehetett. Ennek a problémakörnek egy részkérdése, hogy ismerte-e a törökség a sört, és volt-e saját szava a sör megnevezésére.

⁴ Itt most nyilvánvalóan nem azokról az esetekről van szó, amikor valamely szó származtatásának már a kiindulópontja is bizonytalan, és ezért az etimológiai szótárak velük kapcsolatban az „X szó valószínűleg átvétel Y nyelvből”, vagy „a szó bizonytalan eredetű” típusú megfogalmazásokat használják.

⁵ A csuvas történetileg a volgai bulgár nyelv egyik nyelvjárásából fejlődött önálló nyelvvé (vö. Agyagási 2007). A volgai bulgár nyelv központi nyelvjárásának részleges megismerését egy 13-14. századból származó arab írásos szórvány-emlékcsoport, az ún. volgai bulgár sírfeliratok (vö. összefoglalóan Erdal 1993) tesz lehetővé.

A kérdés megválaszolására a következő (H) hipotézist kell feltenni:

- (H): (h₁) a törökségnek akkor lehetett saját belső keletkezésű szava a sör megnevezésére, ha a 'sör' jelentésű szó megléte rekonstruálható az őstörök korra.
 (h₂) az őstörök szó akkor rekonstruálható, ha az őstörökből kivált két nagy török nyelvi ágban (z-török ág és r-török ág) a szó direkt forrásból adatolható.

A direkt forrás az összehasonlító-történeti nyelvtudomány háttere alapján konvencionálisan elsősorban a nyelvcsaládon belüli írott vagy szóbeli (nyelvjárási) forrást jelenti. Ha ez nem áll rendelkezésre, úgy a hiányzó belső adatnak más nyelv által kölcsönzött, kvázi külső változata is akceptálható a forrásnyelvi és célnyelvi alakok szigorú időrendi és hangtani megfeleltetésének elvégzése után. A jelentéstani megfeleltetésnek csak e műveletek sikeres lebonyolítását követően van létjogosultsága.

A prototörök rekonstruált alak (PT) két részadat halmazának eredője: a z-török nyelvek alapján rekonstruált (PT_z) és az r-török nyelvek alapján (PT_r) rekonstruált ősnyelvjárások részadathalmazának közös előzménye.

(PT_z) elérése a szó korábbi turkológiai kutatástörténetében megtörtént: a 'sör' jelentésű szó a z-török nyelvi ágban a 13. századtól fordul elő a forrásokban, és valamennyi mai előfordulása ősz-török *boza alakra mutat.⁶

A szó szabályos r-török ági megfelelője (PT_r) *bora lenne, mely alakot az r-török ág egyetlen mai képviselőjének nyelvéből, a csuvasból kellene kimutatni. (A mai csuvasban a szó a csuvas hangtörténeti változásokat figyelembe véve *pāra formában lenne hangtanilag szabályos belső keletkezésű képződmény.) A szó a mai csuvas szókészletből azonban nem mutatható ki.⁷ Tehát (PT_r) kimutathatósága érdekében újabb kiegészítő premisszát kell bevezetnünk:

- (a₂) a szó r-török ági jelenléte (PT_r) úgy is adatolható, ha az r-török ág valamely korábban létező nyelvéből való szabályos közvetlen átvételként más nyelvben jövevényszóként kimutatható.

Az (a₂) premissza igazolásaként felkutatandó jövevényszó tehát mint (A) adat (PT_r) helyébe léphet, de csak miután a szerkezetében meglévő rész-adathalmazok között megtörténik a donor-

⁶ Belső nyelvi források közül a szó történetileg a 13. századi mameluk kipszak nyelvi emlékekben fordul elő, hangtanilag szabályos, azaz az összehasonlító-történeti módszer által verifikált képviselete jelen van a mai oguz, kipszak, turki és szibériai ágban. Z-török nyelvből származó jövevényszóként kimutatták a mongolból, perzsából, arabból és magyarból (ahol kun jövevény, ld. Mándoky 1993: 100-101). A nyelvi részleteket ld. Doerfer 1965: 338-341. A szó hangtestének felépítésében résztvevő két első hang változása ($b > p$, $o > u$) a köztörök (= z-török) nyelvi ág különböző tagjaiban viszonylag kései, középtörök kori, a második szótagi z és a pedig az őstörök kortól fogva változatlanul megőrzött régiség. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a szókezdő b - jelenléte az őstörökben a kései őstörök (heterogén egység) állapotát mutatja, amikor a korai őstörök szókezdő * p periférikusan spirantizálódott (* $p > h$, vö. a p képviseletét a haladzsban), az őstörök nyelvterület túlnyomó többségében pedig zöngésült (* $p > b$). Ez utóbbi folyamatot már mutatják a mongol nyelvcsalád őstörök jövevényszavai, melyek az ősr-török ágból (PT_r) származnak – pl. (PT_r) *borā 'aschgrau' → Mo. boro 'id.' (Doerfer 1965: 335), vö. ötür. bōz 'gray' (Clauson 1972: 388) – és a török-mongol nyelvi kapcsolatok helyszíne még Belső-Ázsiában volt. Így ez a szó hangtani felépítésénél fogva nem tudja megjeleníteni a z-török ágon belül ezt követően létrejött esetleges őstörök nyelvjárási különbségeket, ezért különösebb kockázat nélkül alkalmas a kései őstörök rekonstrukcióba való bevonásra.

⁷ A csuvas szókészletben egy pārika alakú szó van ebben a jelentésben, melyről a korábbi irodalom feltételezte, hogy a *bora alak -ga képzős származéka. Ezt az állítást a török történeti szóképzés tényei kizárják, a részleteket ld. korábbi cikkemben (Agyagási 2002a: 2).

nyelvi (A_d) és recipiens-nyelvi (A_r) elemek szétválasztása. $(A) = (A_d) + (A_r)$, ahol mind (A_r), mind (A_d) további részhalmazok összessége:

$$(A_d) = (A_{d1}) + (A_{d2}) + (A_{d3}) + (A_{d4}) \dots, \text{ ill.}$$

$$(A_r) = (A_{r1}) + (A_{r2}) + (A_{r3}) + (A_{r4}) \dots$$

A részhalmazok komponenseinek számát a szóban előforduló fonémák, ill. ezek történeti változásának vagy hanghelyettesítéseinek a száma, a strukturális különbségekből adódó változások száma és esetlegesen a donor nyelvi alakra a recipiens nyelvben ráakadó képzési változások száma jelöli ki. Általánosan összefoglalva ez annyit jelent, hogy rész-adatstátuszú komponensnek tekintendő minden olyan elem, amely történetileg változni képes. A rész-adatstátuszú komponensek ugyanis a donor nyelv (A_d) és a recipiens nyelv (A_r) vonatkozásában egyaránt az adott korban érvényes nyelvi kódra⁸ referálnak.

A konkrét nyelvi példára visszatérve, (H) teljesítésére (PT_r) helyettesítésére az alábbi megoldási javaslatot tesszük.

2.1 (PT_r) kimutatása orosz jövevényszó alapján

(PT_r) helyettesítésének megalapozására (A) adatként az orosz *brága*⁹ 'házi sör' szót használjuk fel. Az alábbiakban rámutatunk e szó $(A) = (A_d) + (A_r)$ adatszerkezetére, mérlegelve minden egyes részkomponens feltételezésének igazságértékét.

Az orosz *brága* 'házi sör' szó kétszintű struktúra, melyben fonológiai egységek meghatározott rendjéből épül fel a szó morfológiai kompozíciója.

Az orosz nyelvben a kölcsönzés során felhasználható fonológiai egységeket az orosz nyelv kölcsönzés-kori fonémaállománya és azok allofónkészlete határozza meg. Adatszerkezeti szempontból külön speciális adatot jelent a hangsúly helye, minthogy az orosz nyelv történetében a mozgó hangsúly értelem-megkülönböztető szerepet játszik.

A morfológiai kompozíciót (MK) az orosz nyelvnek a kölcsönzés idejében létező belső kódrendszere jelöli ki. Ez tipológiailag meghatározott, de részleteiben nyelv-specifikus. Éppen ezért a kölcsönzés nem jelenti a donor-nyelvi morfológiai kompozíció másolását, pusztán csak az egyes morfológiai komponensek fonológiai egységeinek teljes vagy részleges átültetéséről lehet szó. A lemásolt fonológiai egységek morfológiai újrakomponálása a recipiens nyelvben utólag, a recipiens nyelv kódrendszere által vezérelve történik.

A morfológiai kompozíció az orosz nyelv minden egyszerű főnévi lexémája esetében minimálisan abszolút szótő + nyelvtani végződés (tőszavak), képzett szavaknál prefixum + szótő + képző(k) + nyelvtani esetvégződés sorozatából áll.¹⁰ A kompozíció minden egyes komponensének vannak morfoszemantikai jegyei. A fő morfoszemantikai jegye a szófajiság, a képzőé a szófajiság mellett a grammatikai szemantika. A képzőnek ugyanakkor szerkezeti jegye is lehet (vö. prefix, infix, suffix, interfix, postfix), többszörösen képzett szavakban az azonos szófajiságú képzők sorrendisége kötött. A grammatikai esetvégződés az orosz főnévi paradigmákban együt-

⁸ A nyelvi kód a Johanson (1992: 170) által használt értelemben értendő. Nem más, mint valamely történetileg létrejött nyelv létezésének egy adott korszakában az adott nyelv valamennyi szintjén működő reprodukciós szabályrendszer.

⁹ Az orosz szó származása vitatott (vö. Černyh 1999: 106-107), szláv eredetét nem sikerült bizonyítani. A belőle képzett származékszavak jelentős száma és a szóképzés fonetikai megformáltsága alapján Černyh az orosz alakokat óoroszkori **braga* töre vezeti vissza. A szó az orosz írott forrásokban a 15. századtól fordul elő, vö. DRS I: 311.

¹⁰ Az összetett szavak morfológiai szerkezetének sajátosságára ehelyütt nem térek ki.

tesen hordozza a nyelvtani nem, eset és szám kategóriájának jelentését, melyek alapján a szó valamely konkrét ragozási osztályba való besorolása lehetséges. A morfológiai kompozíció komponenseinek együttes szemantikája hozza létre a lexikális jelentést.

Az orosz *brága* mint recipiens-nyelvi adat (A_r) a fentiek értelmében egy morfológiai kompozíció fonetikai leképezése. Amint az látszik, bővebb struktúra, mint a feltételesen donorként várható (PT_r) **bora*, de más élőnyelvi párhuzam híján nem lehet tudni, hogy a bővülés (szóképzés) a donornyelvi vagy a recipiens-nyelvi változatban ment-e végbe. Ha a szókölcsönzést egy lexikális prototípus másolási eljárásaként fogjuk fel (ahol a prototípus a donornyelv kódállománya által vezérelve kronologikusan kötöten szerkezetileg rendezett¹¹), akkor egymásra vetíthetők a prototípus (A_d) és a másolat (A_r) struktúrái. Más szóval, leírható a létező (PT_z) alapján kikövetkeztetett (PT_r) kölcsönzés-kori, tehát (A_d) és az (A_r) egymáshoz való szerkezeti viszonya:

$$\begin{aligned} (PT_r) &> (A_d) *borá^{12} + ? \\ & (A_r) *b0rá + g + a \end{aligned}$$

Az (A_d) halmaz rész-adatszerkezetének megállapításakor el kell végezni a donor alak morfemikus tagolását. A török lexémák is fonológiai elemekből felépülő morfológiai kompozícióként jelennek meg, melyekben minimálisan elkülöníthető a tőszó és a derivációs szuffixum. Képzett szó esetében a tőszóhoz képző vagy képzőfuga kapcsolódhat a szótó tövégi hangjának változatlan formában való megőrzése mellett.

A török tőszó adatszerkezetét két tényező határozza meg. Az egyik tényező a hangalakot létrehozó konkrét fonémák állománya, melyet az előképzési/hátulképzési artikuláció kötelező harmóniája szótagonként¹³ meghatároz, a másik pedig a konkrét fonémának a szóstruktúrában elfoglalt helye. A hangváltozások ugyanis attól függően zárul(hat)nak különböző eredménnyel, hogy az adott fonéma első szótagi (esetleg abszolút szókezdő) vagy nem első szótagi (esetleg szóvégi) helyzetű. Így tehát a szótó minden fonemikus szegmense részadatként különíthető el, melynek további adatszerkezete a fonetikus (f) és strukturális (s) jegyek összességéből áll. A hangsúly a török nyelvekben az őstörök szóvégi redukált magánhangzók lekopása óta tradicionálisan a tő utolsó szótagi magánhangzójára esik. A volgai török nyelvek közül ezt a szabályt módosította a csuvas, melynek történeti elődjében a 13. sz. után a rövid: hosszú magánhangzó-oppozíciónak rövid: redukált oppozícióval való felváltását követően a hangsúly az első nem redukált magánhangzóra mozgott előre. A török nyelvekben a hangsúlynak tradicionálisan nincs értelem-megkülönböztető szerepe.¹⁴

A török szónak mint morfológiai kompozitumnak ugyancsak vannak morfoszemantikai jegyei. A tőszó morfoszemantikai jegye a szófajtság, de ez mindössze két tagra, igei (V) és névszói (N) klasszifikációs jegyre korlátozódik.¹⁵ A toldalék adatszerkezete ugyancsak kétszintű: a fonetikai szinten jelen vannak benne a fonemikus szegmensek, melyek a szótó utolsó szótagjá-

¹¹ Az elméleti háttérrel ld. Johanson 1992.

¹² Az ékezet a szóhangsúlyt jelöli. (Valamennyi török nyelv fő hangsúlyszabálya, hogy a hangsúly a szó utolsó szótagi magánhangzóján van. A csuvasban a fő szabályhoz képest tapasztalható újabb eltérések kései változások eredményei.)

¹³ Korábban általános volt az a felfogás, hogy a török nyelvekben a magánhangzó-harmónia érvényessége a szótó és a toldalékok egészére terjed ki, Johanson (1991) azonban a török nyelvekben előforduló számos „aberrált struktúra” alapján bebizonyította, hogy a harmónia, mely az elől képzett és hátul képzett fonémák oppozícióján alapul, már a legkorábbi írott emlékek megjelenése óta szótagok, és nem a (magán)hangzók harmóniája.

¹⁴ A hangsúlyt, mint adatelemet a tőmagánhangzó után elkülönítve tartalmazza a 86. oldalon következő ábra, tekintettel ennek az elemnek a mozgékonyására az orosz oldalon.

¹⁵ A tőszavak toldalékolása mindössze kétféle, igei vagy névszói paradigma alapján történik.

nak elől- vagy hátulképzett artikulációja által determináltak, tehát van (f) jegyük és (s) jegyük is, és fonetikai/fonológiai változásra képesek, de morfémaként szupraszegmentális egységként viselkednek, és grammatikai szemantikai (gsz) adathordozók. Ennek megfelelően a török (A_d) alak adatszerkezete a következőképpen határozható meg:

$$(MK): \frac{\text{b} \quad \text{o} \quad \text{r} \quad \text{a} \quad \text{t} \text{ő} |_{\text{N}}}{\text{b} \quad \text{o} \quad \text{r} \quad \text{a} \quad \text{t} \text{ő} |_{\text{N}}} + \text{denomképző} + \text{esetrag} \\
+ \quad ? \quad + \quad 0 \\
[(A_d)] = [A_{d1(f+s)}] + [A_{d2(f+s)}] + [A_{d3(f+s)}] + [A_{d4(f+s)}] + [(A_{d5(s)})] + [A_{d6(f+s?)}] + 0$$

Az (A_r) halmaz rész-adatszerkezete, amint az a szerkezeti ábra alapján látszik, nem esik vele egybe:

$$(A_r) = (A_{r1}) + (A_{r2}) + (A_{r3}) + (A_{r4}) + (A_{r5}) + (A_{r6}) + (A_{r7}) \\
\text{b} \quad \text{o} \quad \text{r} \quad \text{a} \quad \text{g} \quad + \quad \text{a}$$

Az (A_r) adathalmaz akkor tekinthető (PT_r) létét megalapozó evidenciának, ha minden egyes részkomponense esetében bizonyítani lehet a prototípus és kópia szabályos megfeleltetésének helyességét az orosz nyelvnek egy konkrét történeti periódusában egyidejűleg létező hangtani és morfológiai rendszerelemei alapján – amelyek egyúttal a kölcsönzés idejét is kijelölik.

A megfeleltetéseket következtetések sorozataként lehet felírni:

1. a) (A_{r1}) akkor tekinthető (A_{d1}) szabályos megfelelésének, ha az orosz és r-török nyelveknek van olyan egybeeső történeti periódusa, amelyben r-török szókezdő *b*-nek veláris magánhangzó mellett ugyanilyen típusú szótagban orosz történeti *b* felel meg, és az adott periódusban fennállt a két nyelv közötti közvetlen érintkezés.¹⁶
- b) szókezdő r-török *b*-nek az óorosz korban volt óorosz *b* megfelelése.¹⁷

¹⁶ Az orosz nyelv történetében a szókezdő /b/ mássalhangzó fonéma differenciális jegyei az ősszláv korszaktól kezdve az óorosz korszak második feléig (a redukáltak változásának a végéig) változatlanok. A redukáltak kivészésének egyik következményeként a /b/ fonéma palatalizált és nem palatalizált allofónja az óorosz mássalhangzórendszerben önálló fonéma státuszt kapott. Létrejött a *b'*: *b* oppozíció, de ettől függetlenül a nem palatalizált *b* differenciális jegyei az orosz nyelv későbbi története során sem változtak. Ezt az állítást legtömörebben a Trubačev által szerkesztett szláv etimológiai szótár *b*- kezdetű szócikkei támasztják alá (Trubačev 1974: 15–214, Trubačev 1975), melyben a rekonstruált ősszláv alakok orosz fejleményeképp dokumentálható írott és szóbeli forrásadatok megerősítik a *b*- szókezdő változatlanóságát. Ezzel szemben az r-török nyelvekben szókezdő /b/ fonéma csak az ótörök korban létezett (bármilyen magánhangzó környezetében). Az óbulgár-török kései periódusában (10-12. sz.) a zöngés szókezdő zárhangok zöngés: zöngétlen oppozíciója megszűnt (*b > p*). A két nép és nyelv tatárjárás előtti közvetlen érintkezéséről az orosz krónikák is említést tesznek (vö. Kahovskij 1963: 355–357).

¹⁷ Szókezdő r-török /b/ 10. század előtti létezését tanúsítják a magyar nyelv honfoglalás előtti r-török jövevényszavai, pl. **burag* → ma. *borjú*, (vö. Ligeti 1986: 14), **barčün* → ma. *bársony* (Ligeti 1986: 56), etc. Ezek átvétele idején az r-török nyelveket beszélő közösségek (ogurok, vö. Golden 1990a: 234–242, 257–259; bolgárok, vö. Golden 1990a: 261–263; kazárok, vö. Golden 1990a: 263–270) még a kazár birodalomban és annak peremterületein éltek. Az r-török nyelvek óorossal való kapcsolata kazár-óorosz vagy volgai bulgár-óorosz kapcsolatként realizálódhatott (vö. volgai bulgárok, Golden 1990b: 234–242). Első esetben a nyelvi érintkezés kronológiai határa a 11. század, amikor is a kazár kaganátus katonai megsemmisítése és a népesség szétszóródása és környező népekbe való beolvadása következett be. A kazár birodalomból néhány törzs még a 7. sz. végén kivált, ezeknek a Volgához való felvándorlása, a Volga-Káma torkolatánál való megtelepedése a 9. sz. végén lezárult. A *bolgar* nevű vezértörzs ugyanilyen néven a Volga-vidéken birodalmi központot hozott létre, melynek nevét *b* szókezdettel függetlenül 10-11. századi források – Ibn Fadlan naplója, vö. Togan 1939/1966; József kagán levele, vö. Kokovcov 1932; orosz krónikák, vö. PSRL – örökítik meg. A volgai bulgár nyelvi *b*- szókezdőt azonban *Bolgar* megalapítása után a későbbiekben teljes bizonyossággal kimutatni nem lehet. A volgai bulgároknak a Volga-Káma vidéken való megtelepedését követően élénk kapcsolatai voltak az ősspermi nyelvet beszélő finn-permi népességgel a 9. sz. és a tatárjárás között, de

c) (A_{r1}) (A_{d1}) szabályos óorosz kori megfelelése.

(A_{r2}) és (A_{d2}) szabályos megfeleltetésében két feltétel teljesítését is fel kell tenni, hiszen (A_{r2}) nyilvánvalóan nem (A_{d2}) közvetlen kópiája. Ennek lehet az az oka, hogy (PT_r) első szótagi magánhangzója a kölcsönzés korára (óorosz korszak) megváltozott: $A_{d2} > A_{d2}'$, de a kölcsönzést követően (A_{r2}) is megváltozott – $V > 0$.

Ennek megfelelően:

2. a) (A_{r2}) akkor tekinthető (A_{d2}) szabályos megfelelésének, ha létezett olyan óorosz magánhangzó, melynek történeti változásában az óorosz kor után lejátszódott a veláris $V > 0$ folyamat, és ez a magánhangzó egyúttal A_{d2}' kópiája.
 - b₁) az óorosz korban a hátul képzett redukált (ɤ) zérussá válhatott gyenge helyzetben, ha a következő szótagban teljes képzésű magánhangzó fordult elő, így az A_{r2} , (figyelembe véve a szó következő szótagjának magánhangzóját), lehetett gyenge helyzetű hátul képzett redukált (ɤ).¹⁸
 - b₂) az óorosz (ɤ) fonetikailag megközelítőleg ü^{19} , és ez lehet A_{d2}' kópiája, ha A_{d2} VB_1 vagy VB_3 nyelvjárásból származik, melyekben lejátszódott az (o) $>$ u $>$ ü változás.²⁰

e kapcsolatok során nem került *b*- kezdetű volgai bulgár szó a permi nyelvekbe, vö. Róna-Tas 1988: 760–766. A volgai bulgár nyelvjárások közül a csuvas elődje kölcsönözte a 'hordó' jelentésű *bočka* szót egy északi óorosz nyelvjárásból (legkorábban a 13. sz. közepén, az orosz erős helyzetű redukált teljes képzésű magánhangzóra válása után: óor. *bočka* → kései ócsuvas **peške* $>$ *piške*, vö. Agyagási 2005: 74–75). Arra a kérdésre, hogy az óorosz szókezdő *b* még *b*-ként került-e a csuvas elődjébe, és utána változott *p*-vé, vagy már a kölcsönzés idején *p*-vel helyettesítette az ócsuvas, a rendszerkényszer elve alapján a második megoldás tekinthető valószínűbb válasznak, minthogy a csuvas elődjében ebben a korban más zöngés szókezdő zárhangokat sem lehet kimutatni (a részleteket ld. Agyagási 2002). A csuvas elődje megközelítően ebben az időben (a tatárjárás után, a 13. sz. közepén) közép-mongol nyelvet beszélő népességgel is kapcsolatba került. E kapcsolatok során jutottak direkt kölcsönzéssel *b* kezdetű közép-mongol jövevényszavak a csuvasba (vö. Kmo. *bosaya* 'threshold' → csuv. *pusaxa* 'id.', Róna-Tas 1982: 81–83). Azonban a közép-mongol *b* csuvas képviselője már itt is *p*, és semmilyen forrás nincs arra vonatkozóan, hogy a *b* $>$ *p* változás mikor történt a csuvas elődjében. A volgai bulgár nyelv központi nyelvjárásának (VB_2 vö. Agyagási 2007) maradtak fenn 1281 és 1361 között datált, arab írással írott emlékei, amelyekben gyakran előfordul a török *bol*-létige szókezdő *b* betűvel írva, ennek a betűnek azonban a hangértékét azért nehéz megítélni, mert az arab ábécében a volgai bulgár feliratokon soha, szóközépi helyzetben, etimologikus *p* helyén sem fordul elő *p* betű, csak *b*, vö. Erdal 1993: 130–131. Mindent egybevetve a fentiekből az a konklúzió vonható le, hogy szókezdő *r*-török nyelvi *b* nagy valószínűséggel a 10. századdal bezárólag volt jelen az *r*-török nyelvek mássalhangzó-állományában, de amikor létezett, akkor az óoroszban megfelelően neki a nem palatalizált *b*.

¹⁸ A redukált erős vagy gyenge helyzetének realizálódásában e szóban egyidejűleg két tényező hatott: a likvidum melletti jelenlét (→ erős helyzet), és a 2. szótagi teljes képzésű magánhangzó (→ gyenge helyzet). Szláv eredetű szavakban, hasonló struktúrában előforduló redukáltak gyenge helyzetű realizálódására vö. öszl. **brakъ* $>$ or. *brak* (Trubačev 1976: 160), öszl. **brati* $>$ or. *brat* (Trubačev 1976: 162).

¹⁹ A hátul képzett óorosz redukált hangértékét csak a finn nyelv közismert óorosz jövevényszava alapján lehet megállapítani: óor. *brgъ* 'piac' → finn *turku* (földrajzi név), vö. Kiparsky 1963: 78. Az óorosz redukált: teljes képzésű oppozíció (ü: u) első elemét a finn saját rövid: hosszú oppozíciójának (u: uu) első elemével, rövid magánhangzóval helyettesítette.

²⁰ Az óorosz alak forrásaként szolgáló volgai bulgár nyelvjárások közül kettőben volt lehetőség első szótagi redukált jelenlétére. A VB_1 nyelvjárásban a hátul képzett labiális redukált (= túlrövid) fonetikai minőség (ü) már a 10. század előtt jelen volt, amit az őpermi nyelv néhány volgai bulgár jövevényszava bizonyít, vö. Rédei–Róna-Tas 1972. (Nem válaszolható meg azonban az a kérdés, hogy a VB_1 nyelvjárás redukálta még a volgai bulgárok elődeinek a Volgához való felvándorlása előtt – esetleg a kazár birodalom peremkerületein élő más *r*-török nyelvekkel párhuzamosan – jött létre, vagy csak a Volga-vidéken. Azt sem lehet tudni, hogy ebben a nyelvjárásban milyen okok váltották ki a redukált korai megjelenését első szótagban.) A másik volgai bulgár nyelvjárás, melyben az ü kialakult, az a volgai bulgár harmadik nyelvjárása (VB_3), ami a csuvas elődjével azonos. A volgai bulgár nyelv nyelvjárásainak magánhangzórendszeréről és a kései ócsuvas

- c) (A_{r2}) és (A_{d2}) viszonylatában az óorosz korban megvolt a szabályos megfelelés.
3. a) (A_{r3}) akkor tekinthető (A_{d3}) szabályos megfelelésének, ha az r-török (volgai bulgár) *r*-nek volt óorosz *r* megfelelése.
 b) a volgai bulgár *r*-nek az óorosz korban volt óorosz *r* megfelelése²¹
 c) (A_{r3}) (A_{d3}) szabályos óorosz megfelelése.
4. a) (A_{r4}) akkor tekinthető (A_{d4}) szabályos megfelelésének, ha az r-török (volgai bulgár) *a*-nak volt óorosz *a* megfelelése.
 b) az r-török nyelvnek az óorosz korban az óorosz nyelvjáráásokban volt *a* megfelelése²²
 c) (A_{r4}) (A_{d4}) szabályos óorosz megfelelése.
5. a) (A_{r5}) – a hangsúly – akkor lehet (A_{d5}) szabályos megfelelése, ha az óorosz korban (A_d)-ben és (A_r)-ben egybeeshetett az a magánhangzó, amelyekre a hangsúly fixálódhatott.
 b) (A_d)-ben és (A_r)-ben a hangsúly egyaránt az utolsó magánhangzóra fixálódhatott.²³
 c) (A_{r5}) (A_{d5}) szabályos óorosz kori megfelelése.

magánhangzóredukációról bővebben ld. Agyagási 2002b és 2007. Ehelyütt röviden csak annyit fontos megjegyezni, hogy a volgai bulgár nyelv korai középcsuvas nyelvjárása (VB_3), közvetlen a tatárjárás után (amikor az akkor még egységes kései ősmari nyelvvel kapcsolatba került), saját báziskódjába másolta a kétszótagú ősmari V- \check{V} (teljes képzésű vokális: túlrövid képzésű vokális) struktúrában megjelenő túlrövid magánhangzó-hosszúságot. Az ősmariban az említett V- \check{V} struktúrában az első magánhangzó középső és felső nyelvallású volt, a második elem csak felső nyelvallású illabiális magánhangzó lehetett (vö. Bereczki 1994: 121-123). A korai középcsuvas hasonló jellegű struktúráiban első szótagban alsó és felső, második szótagban csak felső nyelvallású labiális és illabiális magánhangzók vettek részt (pl. a- \check{i} , a-u, \check{i} - \check{i} , \check{i} -u, u- \check{i} , u-u). Így a túl rövid magánhangzó-hosszúság átmásolása után a középcsuvas kor elején a második szótagi labiális magánhangzó először túlrövid allofónná vált ([u] > [\check{u}]), majd fonemizálódott, és fonéma-minőségében átterjedt az első szótagra is olyan szavakban, melyek eredeti /u/ magánhangzó-fonémát tartalmaztak. E folyamat eredményeként a korai középcsuvasban (közvetlenül a tatárjárás után) első szótagban is lehetséges volt a túlrövid / \check{u} /. A túlrövid labiális magánhangzó-fonéma középcsuvasban való megjelenésének most leírt folyamatát bizonyítják azok a mari belső keletkezési szavak, amelyek a mari nyelv nyugati nyelvjárásának egy részén (Lipsa–Joškar Ola–Jaransk vonalában), kizárólag a mari-csuvas kontaktzónában fordulnak elő, és melyeknek ősmari struktúrája eredetileg u- \check{V} vagy u- \check{V} - \check{V} felépítésű volt (vö. Bereczki 1992, № 119, № 197, № 365; № 200, № 272), de a középcsuvas kor folyamán már visszafelé irányuló csuvas hatásra első szótagi labiális \check{u} jelent meg bennük, vö. Agyagási 2002c.

²¹ Az /r/ fonéma az r-török ágban az őstörök kortól kezdve napjainkig semmilyen változáson nem ment keresztül, bármelyik nyelvtörténeti korban önmagával volt azonos. Az óorosz nyelv mássalhangzóképzésében a redukáltak kiveszése előtt létezett /r/ fonéma, mely hátulképzett magánhangzó környezetében [r], előlképzett magánhangzó környezetében [r'] allofónként realizálódott. A redukáltak kiveszése után a kétféle allofón fonémává vált. Az A_{d3} pontos megfeleltetésére az orosz nyelv minden történeti periódusában megvolt a lehetőség (vö. Janovič 1986: 72–74).

²² Az óorosz hangsúlyos [a] az összsláv *a változás nélküli megőrződése, nyelvjárásoktól függetlenül, vö. Janovič 1986: 62.

²³ A donornyelvi alakként feltett *bora szó hangsúlya az őstörök kortól kezdve változatlanul a második szóra esik, tekintettel arra, hogy a szó nyílt szótagra végződik, és második szótagi magánhangzója teljes képzésű rövid magánhangzóként rekonstruálható minden rendelkezésre álló forrás alapján. Az óoroszban a redukáltak megléte idején szillabikus zenei hangsúly volt érvényben mindaddig, amíg az intonációs viszonyok változása el nem vezetett a redukáltak erős és gyenge helyzetének a kialakulásához. A török szó óorosz által való kölcsönzése idején a redukáltak gyenge helyzete az óoroszban már létezett, így a donor formában jelentkező utolsó szótagi hangsúly a recipiens nyelvi alak első szótagi gyenge redukáltjával szemben meghatározó lehetett.

A következő részhalmaz-elem, amit biztosan csak a recipiens-nyelvi adatban találunk meg, az (A_{r6}), felveti, hogy (A_{r6}) megjelenése az orosz szóban a kölcsönzés utáni orosz szóképzési folyamat eredménye. Az (A_r) részhalmazon belül azért van szükség a morfémius tagolásra és a képző-morféma pontos azonosítására, mert a képző azonosítása és leválasztása növelheti a PT_r helyébe lépő (A) adatról megfogalmazott állítás igazságtartalmát.

A képző szláv eredetére vonatkozóan a következő következtetést tesszük:

6. a) (A_{r6}) keleti szláv képző, és csak az (A_r) részhalmaz része, ha az orosz nyelv ó- vagy középorosz korszakában létezett világos grammatikai szemantikájú -g- denominális nőmenképző.
- b) Az orosz nyelvnek sem az óorosz, sem a középorosz korszakából nem ismert semmilyen -g- denominális nőmenképző.
- c) (A_{r5}) nem lehet csak az (A_r) részhalmaz része.

Ha ez így van, újabb következtetéssel bizonyítanunk kell, hogy (A_{r6}) (A_{d6}) kópiája.

- a) (A_{r6}) akkor lehet (A_{d6}) kópiája, ha az r-török nyelvi ágban kimutatható olyan világos grammatikai szemantikájú denominális nőmenképző, melynek kölcsönzés-kori fonetikai realizációja -g-.
- b) Az r- török nyelvekben ugyan nem fordul elő denominális -g- nőmenképző, viszont a csuvasban kimutatható 6 olyan ótörök kori képzett szó,²⁴ melyek morfémaszerkezetében feltehetőleg diminutív funkciójú -q denominális nőmenképző fordul elő.²⁵ A volgai bulgár óorosszal egybeeső periódusában a szóvégi -q szabályosan, de másodlagosan spiráns -γ-vé zöngésülhetett.²⁶
- c) (A_{r6}) lehet (A_{d6}) kópiája.

Végül az (A_{r7}) komponensről azt szögezhetjük le, hogy ez kizárólag az (A_r) részhalmaz része, orosz grammatikai végződés.²⁷

Ezzel végére értem az orosz *brága* 'házi sör' jelentésű, r-török, pontosabban volgai bulgár jövevényszó (mint adathalmaz) minden rész-adatára vonatkozóan a prototípus és kópia megfeleltetésének. Ez alapján meghatározható az r-török nyelvi (volgai bulgár) szó óorosz által való kölcsönzésének minden részlete:

volgai bulgár *būra* + *q* > *būraq* >> **būraγ* → óor. **brag-a* > mai orosz *brága*

²⁴ Vö. Levitskaja 1976: 143.

²⁵ Ez a képző a volgai bulgár 2-es dialektusában (VB_2), a volgai bulgár sírfeliratok nyelvében is megjelenik egy szóban (*ayxi* 'Monat', vö. Erdal 1993: 89–90). Nem áll azonban rendelkezésre olyan forrás, mely a képző létét a (VB_1) nyelvjárásban is megörökítette volna.

²⁶ A *q* másodlagos zöngésülése és spirantizálódása *γ*-vé a nyugati ótörök areális jelensége, mely folyamat többszavakban már a dél-orosz steppén élő r-török és kipszak nyelvekben is lejátszódott, vö. Róna-Tas 1998.

²⁷ Az -a végződésnek, mint a nőnemű főnevek alany esetű végződésének a megjelenése a szóban morfológiai okokból történt, ui. a donornyelvi -γ képzős szóvég változatlan átvétele mellett a szó nem illeszkedett volna be egyetlen óorosz ragozási típusba sem. Az óorosz redukáltak kiveszése előtt, a nyíltszótagúság érvénye idején ugyanis a ragozási csoportot meghatározó tényező az indoeurópai tematikus relatív szótípushoz való besorolás és a flexió volt. A török szó nem kerülhetett a produktív hímnemű -ő tövű csoportba (vö. I. ragozás), ahol a flexió hátul képzett redukált volt. Egy (óorosz nyelvjárási szempontból fonetikailag lehetséges) gutturális spiráns után álló hátul képzett redukált ejtése ugyanis elsikkad, ily módon nem jut érvényre az általa hordozott morfológiai információ. Ezért teljes magánhangzó flexióként való csatolása volt feltétlenül szükséges, ami a II. ragozásban kemény tövűeknél -a volt.

Ha a volgai bulgár alak óorosz által átvett képzett változata rekonstrukciójának a valóságtartalmát kell megítélnünk, akkor figyelembe kell venni az alábbi körülményeket. Létezik ugyanis három olyan körülmény, amely gyengíti az érvelés igazságtartalmát:

- a) nem nevesíthető egyértelműen a donor nyelv. Hangtani érvek, elsősorban a *b* és az *ŭ* r-török képviselőjének kronológiája és ennek az óoroszhoz való viszonya átadó nyelvként a VB₁ nyelvjárást valószínűsítik, de ez a nyelvjárás mai ismereteink szerint a volgai bulgár nyelvterület szélén, szórványelemként volt jelen, és kérdéses a részvétele a 10. századi orosz-volgai bulgár kereskedelmi kapcsolatokban. Ha a kölcsönzés a volgai bulgárok Volgához való felköltözése előtt történt, akkor problematikus az első szótagi magánhangzó-redukció feltevése.
- b) az óbulgár *-q* képző eredete és funkciója ismeretlen, a Levitskaja által feltételezett diminutív funkcióját a rendelkezésre álló példák sem nem erősítik meg, sem nem cáfolják;
- c) a VB₁ nyelvjárásból nem maradt fenn olyan szó, amelyik *-q* képzőt tartalmaz, és amelyben a *-q* képző ténylegesen zöngésült volna.

E körülményekre való tekintettel elmondható, hogy az óorosz alak etimonjaként meghatározott volgai bulgár **bŭray* létét nyelvi tények nem zárják ki, a donor nyelvi képzés részadat-halmazának argumentációja plauzibilis, de a **bŭray* evidenciának nem tekinthető. Ugyanez a következtetés egyúttal azt is jelenti, hogy az orosz jövevényszónak PT_r belső forrásaként való helyettesítését is plauzibilisnek kell tekintenünk. Az elért eredmény – PT_r behelyettesíthető a volgai bulgár **bŭray* alapján – esetleges nyelvészeti célú felhasználás során adatként ismerhető el, hiszen a további kutatás során megvan a lehetősége annak, hogy a *-q* képzővel kapcsolatos, a) b) és c) pontban felvetett megoldatlan kérdéseket más, pillanatnyilag még nem ismert forrásokból kinyert direkt részadatokra alapozva meg lehessen válaszolni.

Irodalom

- Agyagási, Klára (1994): Überlegungen zur Differenzierung der tscheremissischen Mundarten anhand von **kq̄zela* 'Hanfhocke'. *Ural-Altäische Jahrbücher* NF 13: 56–67.
- Agyagási Klára (2002a): Adalékok az or. *brága* 'házi sör' szó etimológiájához. In: Bibok Károly, Ferincz István, Kocsis Mihály (szerk.): *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*. Szeged: JATEPress, 1–5.
- Agyagási Klára (2002b): *A cseremisiz tényező szerepe a csuvas hangrendszer történeti változásában*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- Agyagási, Klára (2002c): K voprosu o pojavlenii sverhkratkikh labial'nyh glasnyh v marijskikh dialektah. Volgan alueen kielikontaktit (Toimittaja Jorma Luutonen). *Publikations of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku* 70: 70–86.
- Agyagási, Klára (2004): Otrazhenie severno-velikorusskoj dialektnoj osobennosti „jokan'e” v russkikh zaimstvovanijah marijskogo jazyka. *Slavica* 33: 43–53.
- Agyagási, Klára (2005): *Rannie russkie zaimstvovanija tjurkskikh jazykov Volgo-Kamskogo areala. Čast' I. Etimologičeskij spravočnik*. Studies in Linguistics of the Volga-Region. Vol. II. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

- Agyagási, Klára (2007): Mittelbulgarische Dialekte – mittelbulgarischer Sprachzustand. In: Boeschoten, H. & Stein, H. (Hrsg.): *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz*. Turcologica 69. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 24–36.
- Bereczki, Gábor (1992): Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. *Studia Uralo-Altaica* 34, Szeged.
- Bereczki, Gábor (1994): Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. *Studia Uralo-Altaica* 35, Szeged.
- Bynon, Theodora (1997): *Történeti nyelvészet*. Budapest: Osiris.
- Clauson, sir G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Černyh, P. Ja. (1999): *Istoriko-étimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. V 2 tomah. 3-e izdanie, stereotipnoe. Moskva: Russkij jazyk.
- Doerfer, Gerhard (1965): *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- DRS: *Drevnerusskij slovar' = Slovar' russkogo jazyka XI-XVII vv*. Vypusk 1. Moskva: Nauka, 1975.
- Erdal, Marcel (1993): *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*. Turcologica 13. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Golden, Peter B. (1990a): The peoples of the south Russian steppes. In: Sinor, D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Golden, Peter B. (1990b): The peoples of the Russian forest belt. In: Sinor, D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Janovič, Je. I. (1986): *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*. Minsk: Izdatel'stvo „Universitetskoe“.
- Johanson, Lars (1991): On Syllabic Frontness Oppositions in Turkic. In: *Varia Eurasiatrica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged: JATE Altajisztika Tanszék, 77–94.
- Johanson, Lars (1992): *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Sitzungsberichte der Wissenschaftlicher Gesellschaft an der J.W. Goethe Universität Frankfurt am Main 29: 5. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kahovskij V.F. (1963): *Proišoždenie čuvaškogo naroda*. Čeboksary: Čuvašskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Keiler, Allan R. (ed.)(1972): *A Reader in Historical and Comparative Linguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston, INC.
- Kertész András & Rákosi Csilla (2007): Adat, evidencia és plauzibilis érvézés a nyelvészetben. In: Csatár Péter & Pethő Gergely (szerk.): *Szemantikai intuíciónok mint nyelvészeti adatok*. Elméleti és kísérleti nyelvészet 4. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 49–94.
- Kiparsky, V. (1963): *Russische historische Grammatik*. Band I. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

- Kokovcov, P.K. (1932): *Evrejsko-hazarskaja perepiska v X veke*. Leningrad.
- Levitskaja, L.S. (1976): *Istoričeskaja morfologija čuvašskogo jazyka*. Moskva: Nauka.
- Ligeti, Lajos (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mándoky Kongur István (1993): *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag: Barbaricum Könyvműhely.
- PSRL: *Polnoe sobranie russkih letopisej*. Moskva: Nauka.
- Rédei Károly & Róna-Tas András (1972): A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 281–298.
- Róna-Tas András (1978): *A nyelvrokonság*. Budapest: Gondolat.
- Róna-Tas András (1982): Loan-Words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash. *Studia Uralo-Altaica* 17: 66–134.
- Róna-Tas András (1988): Turkic Influence on the Uralic Languages. In: Sinor, D. (ed.): *The Uralic Languages*. Leiden, New York, København & Köln: E.J. Brill, 742–780.
- Róna-Tas András (1996): *A honfoglaló magyar nép*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Róna-Tas András (1998): Western Old Turkic. In: Johanson, L. (ed.): *The Mainz Meeting*. *Turkologica* 32. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 619–626.
- Togan, Z.V. (1939/66): *Ibn Fadlan's Reisebericht von A. Zeki Validi Togan*. Leipzig. Nendeln: Kraus Reprint LTD, 1966.
- Trubačev O.N. (red.)(1974): *Étimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*. Vypusk 1. Moskva: Nauka.
- Trubačev O.N. (red.)(1975): *Étimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*. Vypusk 2. Moskva: Nauka.
- Trubačev O.N. (red.)(1976): *Étimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*. Vypusk 3. Moskva: Nauka.